

El bisbe Campins, mentor de Mn. Bartomeu Pascual, ànima del Museu Bíblic del Seminari de Mallorca

Francesc Ramis Darder
Canonge i director del CETEM

L'objectiu de la comunicació rau a mostrar com l'embranchida cultural i l'esperit religiós del bisbe Pere J. Campins va impulsar l'esperit de Mn. Bartomeu Pascual per portar endavant la renovació dels estudis bíblics a la Diòcesi de Mallorca. El Museu Bíblic, el Museu de Ciències Naturals, l'Observatori astronòmic i el Museu d'Arqueologia son quatre peces que, als inicis del segle XX, representaren una fita cabdal per a la formació del seminaristes i significaren un referent cultural per a la societat mallorquina de l'època. L'estudi comença amb una referència de la situació eclesial que impulsà l'obra del bisbe Campins; després delinea la rellevància de la figura de Mn. Pascual en el desenvolupament dels estudis bíblics; una breu conclusió clou el treball, i una sucinta bibliografia permet aprofundir-ne l'estudi.

El rerefons cultural i religiós del pontificat del bisbe Campins

El pontificat de Lleó XIII aportà, entre altres temes, quatre grans documents que volgueren inserir la missió de l'Església dins els esdeveniments d'inicis del segle XX. Primer: l'encíclica *Aeterni Patris* (1879) va orientar el treball de la teologia pels camins oberts proposats per la *Summa Theologiae* de Tomàs d'Aquino; així va posar fi a moltes disputes purament acadèmiques per les quals discorrien massa sovint els estudis teològics de l'època. Segon: l'encíclica *Providentissimus Deus* (1893) va

suposar tant la renovació com l'impuls dels estudis bíblics i, a mode de complement, va significar la renovació de l'estudi de les llengües orientals, la geografia, la història, l'arqueologia, i el desenvolupament dels estudis sobre el món oriental en general. Tercer: l'encíclica *Libertas Praestantissimum* (1888) serà el canemàs que donarà suport als catòlics que, integrats en els moviments d'alliberament de les comunitats nacionals, desitjaven sostreure's del domini d'estats caracteritzats pel centralisme polític. A l'Estat espanyol, l'encíclica fou decisiva perquè l'Església catalana, en un primer moment, i la mallorquina després, encapçalassin iniciatives de caràcter nacionalista o regionalista, que es deia llavors. Quart: l'encíclica *Rerum Novarum* (1890) encaminà la missió de l'Església cap a la problemàtica social sorgida, sobretot, de l'eclosió del moviment obrer.

Cal recordar que el pontificat de Lleó XIII és l'hereu, en bona mesura, del Concili Vaticà I, que, a la Constitució *Pastor Aeternus*, havia definit la infal·libilitat del papa. Des d'aquesta òptica, podem copsar que les encícliques esmentades, escrites dins l'aurèola de l'autoritat papal, tenien dins l'Església universal i dins els bisbes de cada diòcesi una gran rellevància.

Com podem deduir, les quatre encícliques esmentades marcaren les quatre notes més rellevants del pontificat del bisbe Campis, a saber, el neotomisme teològic, nascut de l'*Aeterni Patris*; el regionalisme, recolzat per la *Libertas Praestantissimum*; el tarannà social estarà amarant de la *Rerum Novarum*; i l'impuls dels estudis bíblics i el conreu de les ciències, arrelats a la *Providentissimus Deus* i l'*Aeterni Patris*. L'autoritat de l'*Aeterni Patris* i la *Providentissimus Deus* foren essencials perquè Campis encoratjà la creació del Museu Bíblic, els Museus d'Història Natural i d'Arqueologia, i l'Observatori Astronòmic del Seminari.

L'anàlisi de l'*Aeterni Patris* mostra com Lleó XIII orientà l'estudi de la teologia pels viaranyes del tomisme, però, i això és molt important, no encotillà el tomisme dins paràmetres culturals de l'Edat Mitjana que impedissin als teòlegs contemplar el present de la història i orientar la mirada vers el futur. Sens dubte, l'*Aeterni Patris* adopta el principi clàssic del tomisme: «comprenc per creure»; és a dir, implica la voluntat de comprendre el desenvolupament del Món i la Història per poder creure en el Déu que acompanya i dóna sentit als esdeveniments humans.

Ara bé, sense eclipsar el principi tomista, l'encíclica també inclou, en certa mesura, les altres tres línies majors que han marcat, juntament amb el tomisme, el desenvolupament de la teologia catòlica. El pensament d'Agustí: «crec per poder entendre»; el criteri de Duns Scot: «crec i entenc»; i, fins i tot, l'opinió de Guillem d'Ockam: «crec i entenc», l'ockamisme, com sabem, distingeix entre els elements que cal assumir per la fe, com és ara l'existència de Déu, i els que es determinen per la força de la raó, com són les veritats científiques. Com hem assenyalat abans, la *Providentissimus Deus* tornà a posar l'estudi de la Sagrada Escripura en el cor de la reflexió teològica; impulsà l'estudi de les llengües orientals, l'arqueologia, la història i geografia de Palestina, l'exegesi i l'hermenèutica de la Bíblia.

Atent al magisteri i atent al batec del seu temps, Campins encarregà a Mn. Alcover, el seu vicari general, i Mn. Miralles, futur arquebisbe-bisbe de Mallorca, l'elaboració d'un nou pla d'estudis per al Seminari. La *Ratio Studiorum* (1898) estableix tant el pla d'estudis com l'espiritualitat que ha de conformar el clergat mallorquí; un clergat a l'escolta de Déu, en comunió amb l'Església, i arrelat a la societat del seu temps. El pla d'estudis fou dissenyat per Alcover i Miralles, consultant Costa i Llobera i Mateu Rotger, sota la supervisió de Campins. Fou redactat en català i llatí per la ploma de Mn. Alcover. Per tal de copsar la fondària reformadora de la *Ratio Studiorum* basta rellegir el discurs biogràfic sobre el bisbe Campins que pronuncià Mn. Bartomeu Pascual; l'any 1870, quan cursà els estudis superiors, Campins trobà un pla d'estudis molt estret, regit per una Reial Ordre antiquada, algunes de les assignatures més fonamentals estaven dominades per plantejaments erràtics i mètodes d'ensenyament mecànics, estranys i, fins i tot, massa durs.

Exposat l'horitzó teològic que orientà la tasca de Campins, dibuixem l'ànim i l'obra dels preveres que bastiren els Museus i l'Observatori Astronòmic del Seminari; rostre de l'Església que comparteix i dona impuls a les esperances de la seva època. Sota el canemàs del Museu Bíblic, batega l'esforç de Mn. Bartomeu Pascual; animat en tot moment des de Roma pel P. Andreu Fernández, manacorí, que fou el primer rector del Pontifici Institut Bíblic. Sota les vitrines del Museu de Ciències Naturals i d'Arqueologia, batega l'ànim de Mn. Emili Sagristà, i d'un prevere mallorquí, gran naturalista i bastant desconegut, Mn. Ferran

Moragues, deixeble del doctor Kruechbaumer, professor alemany, un dels grans entomòlegs de l'època. Sota l'Observatori Astronòmic, traspuja altra vegada la personalitat de Mn. Emili Sagristà i Mn. Antoni Canals, primer professor d'Astronomia al Seminari, i el P. Josep Algué (1856-1930), director del Museu Astronòmic de Manila, que acudí a Mallorca per bastir l'observatori i estudiar l'eclipsi de 1905.

Respecte de les iniciatives bíbliques i científiques, Campins no sols es mostrà fidel a la iniciativa de Lleó XIII i a les necessitats del seu temps, sinó que posà al davant del projecte clergues il·lustrats amb capacitat per dur-lo a terme; pel que fa als estudis bíblics i a les ciències naturals encomanà la tasca a Mn. Pascual i Mn. Sagristà, que alhora, saberen dialogar amb els científics de l'època i consultar-los, tant mallorquins com estrangers. Quan el bisbe Campins va publicar la *Ratio Studiorum* afirmà que volia un pla d'estudis «a l'altura que l'època reclama»; sens dubte ho va aconseguir. Vull fer notar que entre els llibres que Mn. Ferran Moragues llegà a la biblioteca del Seminari trobam la tercera edició en llengua francesa de l'obra de Darwin sobre l'Origen de les espècies; Darwin publicà l'obra el 1870, l'edició francesa que llegà Moragues és del 1873; això vol dir que a Mallorca hi havia un clergue que llegia Darwin i tenia intercanvis amb entomòlegs europeus de la línia darwinista.

Mn. Bartomeu Pascual, ànima del Museu Bíblic del Seminari

Des de la perspectiva històrica, el Museu Bíblic és el resultat de l'empremta que l'*Aeterni Patris* i la *Providentissimus Deus* imprimiren a la *Ratio Studiorum*; però és igualment resultat de l'esforç d'un gran escriptorista, Mn. Bartomeu Pascual, que, sota l'aura de Campins, bastí els fonaments del Museu.

Nasqué a Palma el sis de març de 1875. El 1885 entrà al Seminari. La dedicació pedagògica del rector, Mn. Miquel Maura i Montaner, imprimí serietat en els estudis teològics; aleshores el professor d'Història Sagrada, el nom que llavors rebia la Sagrada Escripura, era Mn. Gabriel Llompart. Des de 1887 fins al final dels estudis, els tres de Filosofia i els sis de Teologia, rebé les qualificacions *Meritissimus*, les màximes. El 1890 rebé la beca d'estudis fundada pel canonge Mn. Tomás Rullan.

El 8 de març de 1885 rebé l'admissió a l'estat clerical, a la capella del Seminari, de mans del bisbe Cervera. El 20 de desembre del mateix any li foren conferits els quatre ordes menors. El subdiaconat, el 30 de maig de 1896. El diaconat, el 2 d'abril de 1897. El presbiterat, el 26 de març de 1898, en virtut de les lletres dimissòries expedides pel vicari capítular de Mallorca, seu vacant per la mort del bisbe Cervera, de mans del prelat de Menorca, Dr. Salvador Castellote i Pinazo, a la Catedral de Ciutadella. Dia onze d'abril celebrà la Missa Nova al Convent de San Jeroni, de Palma, acompanyat dels capitulars Mn. Enric Reig Casanova i Mn. Josep Miralles Sbert, predicà Mn. Miquel Maura i Montaner.

El 27 de juny de 1898, el bisbe Campins nomenà el seu equip de govern: vicari general, Mn. Antoni Maria Alcover i Sureda; secretari de Cambra, Mn. Bartomeu Pascual i Marroig, tenia 23 anys; capellà d'honor, Mn. Martí Llobera. El 20 de setembre de 1898, a l'inici de curs, fou nomenat professor de Filosofia al Seminari; cal dir que Mn. Josep Miralles ja havia pensat en ell per impartir, fins i tot abans de acabar la carrera sacerdotal, la Filosofia i la Sagrada Escripura, però sembla que Mn. Miquel Maura s'inclinà per Mn. Tomàs Vicens. Quan Mn. Macià Company deixà la Canongia Lectoral per la seva promoció a xantre, es convocaren oposicions; constatats els resultats acadèmics, el Capítol elegí, per majoria absoluta de vots, Mn. Bartomeu Pascual com a canonge lectoral; tenia aleshores 25 anys.

De seguida, començà a preparar el temari de les assignatures vinculades a la Canongia Lectoral: Institucions bíbliques i Exegesi. La seva erudició propicià que, a proposta de Mn. Alcover, la Societat Arqueològica Lul·liana l'inscrigués com a soci numerari de l'entitat (28 de març de 1899).¹ Sens dubte, participà en la constitució de l'Arxiu Històric Diocesà, impulsat per Mn. Mateu Rotger. Atent a la voluntat del bisbe, participà en la restauració de la Catedral, impulsada per Campins, com consta a la seva correspondència amb Joan Rubió, ajudant de Gaudí.

L'amistat amb Rubió desenvolupà l'afició de Pascual per les qüestions artístiques i arqueològiques. Cal esmentar que el 1909 es desco-

¹ L'empenta pastoral determinà que Campins publicàs un edicte prohibint a Mallorca la difusió del setmanari *El Urbión*; editat a Barcelona i de caràcter integrista atacava la nova perspectiva teològica de l'episcopat; per manament del bisbe, Pascual firmà l'edicte (2 de febrer de 1900) i fou l'encarregat de recollir-ne els exemplars.

breix la basílica de sa Carrotja; Rubió fou el primer científic interessat en el tema, juntament amb els preveres Mn. Pascual i M. Rotger. El 1912, Mn. Joan Aguiló excavà la basílica de Son Peretó; com assenyala Rubió, Pascual prengué part en els treballs. Com a secretari de Cambra, Mn. Pascual posà interès en les obres del Santuari de Lluc que portaren a terme Gaudí i Rubió, juntament amb l'arquitecte diocesà, Guillem Reinés. Treballà també en la confecció del *Manual dels peregrins de Mallorca a Ntra. Sra. De Lourdes*, no sols pensat per commemorar el cinquantenari de les aparicions, sinó també el vint-i-cinquè aniversari de la coronació de la Mare de Déu de Lluc.

Dedicat a la Bíblia, aconseguí, mitjançant edicte episcopal, que s'establissin quatre cursos de Sagrada Escriptura en lloc dels dos vigents fins aleshores (30 d'agost de 1910). Autodidacta en el coneixement de l'Escriptura, però excel·lent llatí, i bon coneixedor de l'hebreu i del grec, volgué relacionar-se amb els millors escripturistes del seu temps. El 1911 pensà cursar estudis en el Col·legi de San Esteban, a Salamanca. Amb aquesta intenció, el P. Alberto Colunga li indicà la necessitat d'estudiar francès, la llengua estrangera que formava part del programa curricular del centre teològic. El P. Colunga li remarcà la necessitat d'aprofundir l'hebreu i el grec, sota el guiatge d'un mestre; també li oferí bibliografia per perfeccionar el francès o aprendre l'alemany. A partir del 1905 mantingué correspondència, en llatí, amb P. Klotz, que li envià llibres d'exègesi bíblica en llengua alemanya. La preocupació científica de Mn. Pascual fomentà l'estimació dels alumnes per l'Escriptura i estimulà els certàmens científicoliteraris del Seminari.

El 1911, comença els preparatius per enllestir el Museu Bíblic. Amb una carta dirigida a l'Excm. Rafael Álvarez, governador, volgué adquirir materials provinents de Tharsis. Escrigué també als Srs. Miquel Mir i Joan Mir per enriquir la Biblioteca Episcopal i el Museu. En aquella època era rector del Pontifici Institut Bíblic de Roma un mallorquí, el P. Andreu Fernández; un seminarista mallorquí, Joan Rotger, estudiava a Roma al Col·legi Espanyol, situat llavors al Palau Altemps. La devoció de Pascual a la seu de Pere, el seu amor per l'Escriptura, unida a la relació amb Rotger i l'admiració pel pare Fernández, pogueren propiciar l'interès de Mn. Pascual per emprendre estudis de Sagrada Escriptura a Roma, però, sorprenentment, optà per demanar una beca d'estudis a Alemanya.

No coneixem les raons profundes de la decisió, però podem assajar una resposta. Com hem assenyalar al principi, el pontificat de Lleó XIII significà un gran impuls per a l'Església. Ara bé, el papa, tal volta preocupat pel modernisme, als darrers anys del pontificat, va frenar l'embranchida inicial. Així ho delata la qüestió de l'americanisme (1901), que volgué matisar el tarannà de la democràcia, i també la fundació de la Pontifícia Comissió Bíblica (1901) per orientar el curs dels estudis bíblics.

El successor de Lleó XIII, Pius X (1903-1914), hagué d'afrontar la qüestió del modernisme. Des de la perspectiva dels estudis bíblics, tres elements semblaren delimitar l'obertura interpretativa que havia propiciat l'època de Lleó XIII: el Decret *Lamentabili*; les recurrents intervencions de la Comissió Bíblica en el camp de la investigació de l'Escriptura; i la fundació de l'Institut Bíblic de Roma, l'única institució que conferia graus en Sagrada Escriptura, i que semblava la rèplica de l'École Biblique de Jerusalem, fundada pel dominic P. Lagrangre. La força innovadora dels estudis bíblics no estava a Roma, sinó a Alemanya, i a Jerusalem, on el dominics obrien línies d'investigació en les llengües orientals, l'arqueologia, la història, l'exegesi i l'hermenèutica bíblica.

El bisbe Campins començà el pontificat amarat del pensament de Lleó XIII, recollit a les encícliques esmentades a les primeres línies d'aquest treball; no és estrany, per tant, que el seu deixeble, Mn. Pascual, també estigués amarat del pensament del bisbe i del papa. Tal volta amb el desig de mantenir i aprofundir en l'esperit renovador del bisbe Campins, Mn. Pascual es decantà per demanar una beca d'estudis a Alemanya, on conreaven la Bíblia els pioners de la investigació catòlica. Amb l'ajuda de Mn. Miquel Mir, el seu amic a la Reial Acadèmia Espanyola, i la bona disposició del diputat Sr. Alexandre Rosselló, va sol·licitar la beca.

Sens dubte, la millor carta de presentació era la fundació del Museu Bíblic del Seminari. La primera organització dels elements del Museu esdevingué l'any 1910. La intenció de Mn. Pascual, quan va bastir el Museu Bíblic, consistia a prolongar la classe de Sagrada Escriptura; oferir un rerefons geogràfic, històric i arqueològic on emmarcar el textos de la Bíblia que exposava a les classes del Seminari. Mn. Pascual dissenyava els projectes del Museu, esbossava plànols, maquetes,

dibuixos, inventaries, etc.; a la tasca ja esforçada de si, hi afegia molt sovint els seus doblers. Comptava amb l'ajuda d'un grup d'alumnes, entre els quals cal anomenar: Andreu Caimari, Pere Gelabert i Antoni Bordoy; fou inapreciable l'ajuda del fuster del Seminari, l'anomenat mestre Tomeu, que intervingué decisivament en l'elaboració de nombroses maquetes: Babilònia, Jerusalem, la tomba del Senyor, el sepulcre de Llätzer, la murada d'Agripa, el pretori de Ponç Pilat, la muntanya del Sinaí, el Tabernacle del desert.

Quan Mn. Pascual obtingué la beca d'investigació per anar a Alemanya, l'acompanyà en el viatge Mn. Emili Sagristà, professor d'Astronomia. Recorregué diverses ciutats (München, Berlín, Dresde, Breslau, Leipzig); també visità Viena i Zurich. Visità el P. Peter Klotz i el P. Mösel Käerten, a Weitung, escripturistes insignes, amb qui mantenia correspondència epistolar i científica des de 1905, i als quals havia rebut quan visitaren Mallorca. També, i de forma molt destacada, visità el Dr. Krage, professor a la universitat alemanya. De tornada, ambdós viatgers estigueren a París; des de la ciutat de la llum pogueren tornar a Mallorca, i no sense dificultat, puix havia començat la guerra mundial.

Uns mesos després de la mort del bisbe Campins (23 de febrer de 1915), morí Mn. Miquel Maura, rector del Seminari; Mn. Pascual deixà la Secretaria de Cambra per assumir el càrrec de rector del Seminari; la necessitat de poder començar el curs 1915-16 propicià que Mn. Pascual ocupàs el càrrec de rector del Seminari, encara que fos en etapa de seu vacant i durant la greu malaltia de Mn. Alcover, vicari capítular; sens dubte, fou Alcover el seu principal promotor al càrrec de rector del Seminari.

Com a rector del Seminari, donà impuls als certàmens científico-literaris; oferí premis per als treballs d'Esclatrat que encoratjassin la vocació científica dels seminaristes. Como a professor, acabà el *Compendio de Historia Universal* que havia iniciat el P. Mundó; i pensà elaborar una *Introducció bíblica* que completàs la *Historia Bíblica* editada per l'alemany Fischer i traduïda al castellà. Devot i admirador del beat Ramon Llull, s'entregà a la celebració del sisè centenari de la seva mort.

Voldria acabar la comunicació assenyalant quatre aspectes significatius de la tasca investigadora de Mn. Pascual, tasca que desenvolupà un

cop desaparegut el bisbe Campins. Primer: repassà a fons i dotà de gran qualitat científica els estudis que Oleza havia realitzat sobre els *rimonim*, procedents de la sinagoga de Cesena i custodiats a la Seu de Mallorca. Segon: quan analitzam la seva correspondència, apreciam l'atenció amb què seguia els estudis que llavors es realitzaven sobre el text grec de la Bíblia, l'anomenada Septuaginta (Wultz). Tercera: després de molta reflexió i acurat estudi, publicà el seu primer article d'investigació bíblica a l'Anuari de la Biblioteca Balmesiana, sobre el pròleg de Sant Joan 1,5-9; cal esmentar que en aquell moment els estudis sobre el quart evangeli constituïen la proa dels estudis bíblics, dins el camp catòlic. Quarta: finalment, el 1935, sota el guiatge del P. Andreu Fernández, rector del Pontifici Institut Bíblic, visità Terra Santa, on comprà algunes de les col·leccions que conformen el Museu Bíblic.

Com sabem, Mn. Pascual, acabada la guerra civil, prengué possessió de la Diòcesi de Menorca, on, a més de regir l'Església, continuà atent als estudis bíblics.

Conclusió

La força amb què el papa Lleó XIII renovà l'Església es reflectí a Mallorca amb l'impuls que el bisbe P. J. Campins infongué a l'Església i a la societat mallorquines. Quatre encícliques constituïren les fites del pontificat del papa Lleó: l'*Aeterni Patris* renovà la reflexió teològica des de la perspectiva tomista; la *Providentissimus Deus* instà el desenvolupament dels estudis bíblics; la *Libertas Praestantissimum* encoratjà els sentiments regionalistes; i la *Rerum Novarum* impulsà el compromís social dels catòlics.

Atent al magisteri, el bisbe Campins aplicà a la Diòcesi de Mallorca l'essència de les encícliques papals. Renovà el pla dels estudis teològics del Seminari amb la publicació de la *Ratio Studiorum* i la creació dels Museus d'Història Natural i Arqueologia, i l'Observatori Astronòmic. Impulsà l'estudi de la Sagrada Escripura amb l'erecció del Museu Bíblic. Donà alè als sentiments regionalistes implantant els estudis de llengua, història i literatura catalana al Seminari. Convençut del paper social que representa l'Església posà en pràctica les iniciatives de la *Rerum Novarum*.

Abans d'emprendre el projecte renovador, Lleó XIII es va rodejar d'un bon equip de govern; el secretari d'Estat, Mariano Rampolla, n'és el millor exemple. Atent a la iniciativa del papa, el bisbe Campins elegí un equip de govern adequat per portar endavant la renovació de la Diòcesi. Entre els membres de l'equip, cal ressenyar, entre d'altres, la figura de Mn. Bartomeu Pascual, que, encarregat pel bisbe Campins, portà endavant la reforma dels estudis bíblics, tal com proposava l'encíclica *Providentissimus Deus*. La tasca bíblica de Mn. Pascual es pot estructurar en quatre apartats principals. Primer: la renovació de la docència bíblica al Seminari. Segon: la formació del Museu Bíblic, eina fonamental per a la formació acurada dels seminaristes. Tercer: la tasca investigadora, concretada en la publicació d'articles especialitzats, la renovació dels manuals bíblics, i la correspondència científica amb els exegetes europeus. Quart: la peregrinació a Terra Santa, preludi primerenc de les nombroses peregrinacions que han besat el país de Jesús, el Senyor. En definitiva, Mn. Pascual, fidel al bisbe Campins, basteix a Mallorca la renovació dels estudis bíblics que Lleó XIII impulsava des de Roma; sens dubte, començava una època d'esplendor per a l'estudi de la Sagrada Escripura.

BIBLIOGRAFIA

- Bauzá Ochogavia, M. (1981). «Els Plans d'Estudi del Seminari de Mallorca en el segle XIX». *Comunicació*, 17, 46-61.
- Fiol Tornila, P. (2000). «Els Museus del Seminari de Mallorca». *Comunicació*, 97, 109-126.
- Fullana Puigserver, P. (2015). *El bisbe arquitecte: Pere Joan Campins i Barceló (1859-1915)*. Palma: Publicacions Catedral de Mallorca (= Col·lecció Seu de Mallorca, 12).
- Fullana Puigserver, P. i Gambús Saiz, M. (coords.) (2014). *La memòria contemporània de la Catedral: Miralles, Rotger, Sagristà*. Palma: Publicacions Catedral de Mallorca (= Col·lecció Seu de Mallorca, 9).
- Gambús Saiz, M. (coord.) (2015). *La Catedral de Mallorca és el document. La reforma de Gaudí cent anys després*, 4 vols. Palma: Publicacions Catedral de Mallorca (= Col·lecció Seu de Mallorca, 10).
- Gayà, J. (1981). «Estratègia d'infiltració: resposta mallorquina a l'*Aeterni Patris*». *Comunicació*, 17, 5-14.
- Guiscafré, J. i Picornell, A. (2003). *Actes del Congrés Internacional Antoni M. Alcover*. Barcelona: Abadia de Montserrat.
- Llabrés Martorell, P. J. (1998). «La primera Carta Pastoral del bisbe Campins: "Jesucrist és el mateix ahir i avui i pels segles". El pòrtic d'un pontificat i d'un segle». *Comunicació*, 107, 7-21.
- March Noguera, J. (2001). *Mossèn Alcover i el món de la ciència. La creació del llenguatge científic català modern*. Palma de Mallorca: Ed. Lleonard Muntaner.
- Massot i Muntaner, J. (1976). *Església i societat a Mallorca al segle XX*. Barcelona: Ed. Curial.
- Pérez Ramos, A. (1980). *El obispo Pascual. Un tiempo / Una Iglesia*. Palma: Ed. Cort.

Ramis Darder, F. (2012). «De la “Interpretación de la Biblia en la Iglesia” a la *Verbum Domini*». A J. Velasco-Arias (ed.), *La Biblia Compartida*. Madrid: Ed. San Pablo, pàg. 39-76.

Schmidlin, A. J. (1985). *El Mundo Secularizado*. València: Ed. Edicep.

Xamena, P. i Riera, F. (1986). *Història de l'Església a Mallorca*. Palma de Mallorca: Ed. Moll.